

ŞAĞIRDLƏRDƏ DƏYƏR VƏ SƏRİŞTƏLƏRİN FORMALAŞDIRILMASINDA COĞRAFIYA FƏNNİNİN İMKANLARI

N.S.SEIFULLAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

neli57@rambler.ru

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartlarında nəzərdə tutulan "Şagirdlərdə formalaşdırılan dəyər və sərişmələr" təhlil olunur. Dəyər və sərişmələrin coğrafiya kurikulumundakı hansı alt standartlarda reallaşma biləcəyi müəyyən edilir və siniflər üzrə qruplaşdırılır. Məqalə həm də məzmun standartlarındakı fəaliyyət komponentlərinin sistemləşdirilməsindən bəhs edir.

Açar sözlər: dəyər və sərişmələr, vətəndaş təfəkkürü, alt standart, kreativlik, tolerantlıq, ekoloji tərbiyə, ünsiyyət mədəniyyəti, riyazi və iqtisadi savadlılıq, estetik və fiziki mədəniyyət.

Ümumi təhsil pilləsində şagirdlərdə formalaşdırılması nəzərdə tutulan dəyər və sərişmələr Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartlarının müddəalarında aydın şəkildə göstərilmiş və onların tədris olunan bütün fənlərin məzmun standartlarında və təlim nəticələrində əks olunması tövsiyyə olunmuşdur. Dəyər və sərişmələr məktəbhazırlıq mərhələsində, ibtidai təhsil səviyyəsində və ümumi orta təhsil səviyyəsində varislik prinsipi əsasında bir-birini tamamlayır.

Eyni zamanda təbiət və humanitar fənləri blokuna daxil olan coğrafiya fənninin məzmunu tövsiyə olunan 7 istiqamətdə dəyər və sərişmələrin formalaşdırılması üçün geniş imkanlara malikdir.

Şagirdlərdə formalaşdırılması nəzərdə tutulan birinci istiqamət **vətəndaş təfəkkürüdür**. Vətəndaş təfəkkürü özündə

- a. Vətənə, dövlətə, xalqa məhəbbət və sədaqət;
- b. Milli ixtidar hissi;
- c. Ana dilinə, xalqının mədəni irsinə, tarix və mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə, bəşəri dəyərlərə hörmət;
- d. Vətənə olan təhdidlərə qarşı barışmazlığı ehtiva edir.

Ümumi orta təhsil səviyyəsində fənlərin məzmununda şagirdlərdən

- vətənin və xalqının tarixi, dövlətçilik ənənələri, iqtisadi potensialı, təbii zənginlikləri, mədəni irsi, görkəmli şəxsiyyətləri, milli-mənəvi dəyərləri, ha-belə ümumbəşəri dəyərlər haqqında məlumatlar verə bilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinin təsis tarixi haqqında məlumatlı olmasını, onların məna və mahiyyətini izah etməsini, ana dilinin zənginliyini, xalqın mədəniyyətini, keçmiş və müasir tarixini, təbiətini, vətəninə nailiyyətlərini və beynəlxalq aləmdə mövqeyini dəyərləndirməsi;

-Vətəninə qarşı olan təhdidləri tanımasını və münasibət bildirməsini tələb olunur.

Bu tələblər coğrafiya kurikulumunda məzmun standartlarının şərhində təqdim olunur. Dərslük müəllifləri vətəndaş tərəkürünü ifadə edən dəyər və səriştələri aşağıdakı standartların reallaşdırılmasında tətbiq edə bilər.

VI sinifdə - 3.1.1.Dünya xalqlarının fərqli xüsusiyyətlərini təsvir edir, 3.2.1. Ölkələri müxtəlif əlamətlərinə görə müqayisə edir, 3.2.2. Xəritədə Azərbaycanla həmsərhəd ölkələri göstərir, 3.2.3. İnsanların təsərrüfat fəaliyyətini şərh edir, 3.2.4.Mənimsəmə iqtisadiyyatından istehsal iqtisadiyyatına keçidi sxematik təsvir edir; VII sinifdə -3.2.3. Dünya təsərrüfatının quruluşuna təsir edən təbii və iqtisadi amilləri şərh edir, 3.2.4. Dünya təsərrüfatının müasir modelinin sxemini tərtib edir; VIII sinifdə- 3.2.3. Təsərrüfatın inkişafında təbii ehtiyatların rolunu qiymətləndirir; IX sinifdə - 1.1.1. Sivilizasiyaları coğrafi baxımdan təhlil edir, 3.2.1. Ölkələrin inkişafını tarixi-coğrafi baxımdan təhlil edir, 3.2.3. Təsərrüfat sahələrinin səciyyəsinə verir, 3.2.4. Təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinin əlaqə prinsiplərinin sxemlərini qurur; X sinifdə -3.2.1. Ölkələrin geosiyasi mövqeyini qiymətləndirir, 3. 2.2. Siyasi münaqişələrin xəritədə yaratdığı dəyişiklikləri qeyd edir; XI sinifdə- 3.2.1. Beynəlxalq inteqrasiyanın ölkələrin siyasi həyatında rolunu qiymətləndirir, 3.2.2. İnteqrasiyaya aid olan ölkələri xəritə üzərində qruplaşdırır, 3.2.3. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ölkələrin inkişafındakı roluna dair təqdimatlar edir.

Dəyər və səriştələrin ikinci istiqaməti **ünsiyyət mədəniyyətinin** formalaşdırılmasıdır. Bura şagirdlərin nitq fəaliyyəti, əməkdaşlıq və birgəfəaliyyət, xarici dil bacarıqları daxildir. Şagirdlərdən -təqdim olunmuş mövzu ətrafında və müəyyən hadisə münasibətilə danışmaq, çıxış etmək, rəy və mülahizə yürütmək, fikirlərinin ifadəsində yazılı dildən istifadə etmək, kollektiv şəraitdə, komanda daxilində fəaliyyət göstərmək, xarici dildə ünsiyyət qura bilmək bacarıqlarını formalaşdırmaq tələb olunur. Coğrafiya kurikulumunda məzmun standartlarının fəaliyyət komponentində idraki, emosional və psixomotor bacarıqlar siniflər üzrə yaş səviyyəsinə uyğun paylanmışdır. Emosional (ünsiyyət) bacarıqların D.Krasvola görə qəbul edilən dörd səviyyəsi yəni - **məqbulsayma** (soruşmaq, seçmək, təsvir etmək, izləmək, vermək, tutmaq, müəyyənləşdirmək, yerini təyin etmək, adlandırmaq, qoymaq, göstərmək, istifadə etmək, cavablamaq, hazırlamaq), **reaksiyavermə** (cavab vermək, kömək etmək, yerinə yetirmək, uyğunlaşdırmaq, müzakirə etmək, qarşılaşmaq, təsdiq edir, təqdim edir, sadalayır, məlumat verir, yazır), **dəyərləndirmə** (nümayiş etdirmək, fərqləndirmək, izah etmək, izləmək, təşkil etmək, təşəbbüs göstərmək, dəvət etmək, xəbər vermək, seçmək, bölüşmək) **və təşkilətmə** (hərəkət etmək, nümayiş etdirmək) alt standartlarda ifadə olunur.

Alt standartlarda fəaliyyət komponentləri arasında ünsiyyət mədəniyyətini ifadə edən- şərh edir (11 dəfə təkrarlanır), təqdim edir (12 dəfə təkrarlanır), təsvir edir (3 dəfə təkrarlanır), izah edir (10 dəfə təkrarlanır) bütün siniflərdə əhatə olunur.

Dəyər və səriştələrin digər istiqaməti **müstəqillik və demokratiklikdir**. Ümumi orta təhsil səviyyəsində bu dəyərlər şagirdlərdə söylədiyi fikirləri, rəy və mülahizələrini əsaslandırmağı bacarmaq; əlavə öyrənmək üçün məlumat mənbələrini təyinata görə seçə və onları tətbiq edə bilmək; həyat fəaliyyətinin planlaşdırılması üzrə bacarıqlara malik olmaq; insan hüquq və azadlıqlarının mahiyyətini dərk etdiyini nümayiş etdirməyi formalaşdırmalıdır. Bu istiqamət coğrafiya kurikulumunda aşağıdakı alt standartlarda reallaşdırıla bilər: VI sinifdə 1.3.2. Yaşadığı ərazinin planını tərtib edir, 3.2.5. Ətraf mühitdə çirklənməyə məruz qalmış ərazilərin fotoalbomunu hazırlayır; VII sinifdə 2.1.2. Fiziki xəritələri təhlil edir., 3.2.5. Təbiətdən istifadə zamanı ekoloji gərginlik zonalarının nomenklaturasını (siyahısını) tərtib edir., VIII sinifdə 2.1.2. Tektonik xəritələrdə litosfer təbəqələrinin hərəkətinin nəticələrini oxuyur. 2.1.8. Təbii zonalar xəritəsini oxuyur; IX sinifdə 1.2.1. Yer inkişafındakı rolunu əsaslandırır., 2.1.2. Geoloji xarakterli tematik xəritələri oxuyur, 2.1.4. İqlim xəritələrini oxuyur, nəticələrini təqdim edir, 2.1.8. Yaşadığı ərazinin təbii komponentlərinə dair topladığı məlumatları təqdim edir, 3.1.2. Topladığı məlumatlar əsasında hesablamalar aparır, 3.2.5. Ətraf mühitdə yaranmış ekoloji vəziyyəti qiymətləndirir. X sinifdə 1.1.1. Coğrafi hadisə və proseslərin öyrənilməsində təbiət elmlərinin qarşılıqlı əlaqəsini əsaslandırır, 1.2.2. Yer inkişafının təbiətə olan təsirini riyazi üsullarla əsaslandırır, 1.3.1. Kartoqrafik proyeksiyalar zamanı yaranan təhrifləri əsaslandırır, 2.1.2. Geoxronoloji cədvəli oxuyur, 3.2.1. Ölkələrin geosiyasi mövqeyini qiymətləndirir, 3.2.5. Qlobal ekoloji problemlərin yaranmasında antropogen təsirin rolunu qiymətləndirir; XI sinifdə 1.2.1. Yer inkişafının coğrafi nəticələrinin regionlar üzrə iqtisadiyyata təsirini əsaslandırır, 1.3.1. Xəritələrdə təsərrüfatın yerləşməsi qanunauyğunluqları və anomaliyalarına dair məruzə və referatlar hazırlayır, 2.1.3. Atmosfer hadisələrinin yaratdığı ekoloji problemlərə dair məlumat və təqdimatlar hazırlayır. Alt standartların təhlili göstərir ki, onların reallaşdırılması şagirdlərdə müstəqil öyrənmə və müxtəlif bilik mənbələrindən istifadə edə bilmək bacarığını formalaşdırır.

Şagirdlərdə formalaşdırılan dəyər və səriştələrdən biri **kreativlikdir**. Kreativlik şagirdlərdən topladığı faktları, müşahidə etdiyi hadisələri sistemləşdirmək və təhlil etmək, ümumiləşdirmələr aparmaq, nəticə çıxarmaq və təklif bildirmək bacarıqlarını yaratmaq və təcrübələr qoymağı, faktları araşdırmağı, əldə etdiyi nəticələri müqayisə etməyi, qiymətləndirməyi və təqdim etməyi formalaşdırmağı tələb edir. Kreativliyi ifadə edə bilən alt standartlar siniflər üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdır : VI sinifdə 3.2.1. Ölkələri müxtəlif əlamətlərinə görə müqayisə edir, 2.1.4. Hava üzərində müşahidələr aparır, nəticələrini təqdim edir ; VII sinifdə 1.1.1. Kəşf və tədqiqatlar nəticəsində

xəritədə baş verən dəyişiklikləri müqayisə edir, 3.2.2. Xəritə üzərində ölkələri tipoloji xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırır; b VIII sinifdə 3.2.2. Xəritə üzərində ölkələri inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırır; IX sinifdə 2.1.7. İqtisadiyyatın inkişafında bioehtiyatların və alternativ enerji ehtiyatlarının rolunu qiymətləndirir; X sinifdə 2.1.3. İqlim dəyişmələrinə və iqlim ehtiyatlarından istifadəyə dair təqdimatlar edir; XI sinifdə 2.1.3. Atmosfer hadisələrinin yaratdığı ekoloji problemlərə dair məlumat və təqdimatlar hazırlayır.

Riyazi və iqtisadi savadlılıq, İKT savadlılığına aid olan səriştələr coğrafiya fənninin məzmununda üstünlük təşkil edir. Şagirdlərdən riyazi bilikləri gündəlik həyata tətbiq etmək, məlumatları riyazi dildə ifadə etmək, problemin optimal həlli yollarını müəyyən etmək, iqtisadi anlayışlar, vergitutma və sığorta xidmətinin, qiymətli kağızların mahiyyəti və əhəmiyyəti barədə məlumatlara malik olmaq. Həyati məsələlərə aid iqtisadi layihələr qurmağı, iqtisadi biliklərini tətbiq etməyi, sahibkarlıq fəaliyyəti barədə təsəvvürlərə malik olmağı, İKT -nin imkanlarından yararlanma bilməyi ehtiva edir. Bu səriştələrin formalaşdırılması üçün coğrafiya kurikulumunda kifayət qədər alt standart yazılmışdır. Bu standartlar VI sinifdə 3.2.3. İnsanların təsərrüfat fəaliyyətini şərh edir, 3.2.4. Mənim səmə iqtisadiyyatından istehsal iqtisadiyyatına keçidi sxematik təsvir edir ; VII sinifdə 1.2.2. Yer in hərəkətinin nəticələrinə dair sadə hesablamalar aparır, 1.3.2. Kartoqrafik elementlərə əsasən sadə hesablamalar aparır, 2.1.4. Hava elementlərinə dair sadə hesablamalar aparır, 3.2.3. Dünya təsərrüfatının quruluşuna təsir edən təbii və iqtisadi amilləri şərh edir, 3.2.4. Dünya təsərrüfatının müasir modelinin sxemini tərtib edir ; VIII sinifdə 1.3.2. Kartoqrafik təsvirlər üzərində hesablamalar aparır, 2.1.6. Okean sularının xüsusiyyətləri ilə bağlı hesablamalar aparır. 3.1.2. Əhalinin təbii artımına görə hesablamalar aparır; IX sinifdə 1.2.2. Vaxt və fəsil dəyişkənliyinə aid hesablamalar aparır, 2.1.1. Yer qabığında baş verən hadisə və proseslərin iqtisadi həyata təsirini dəyərləndirir, 2.1.3. Atmosferdə baş verən hadisə və proseslərin iqtisadi həyata təsirini təhlil edir. 2.1.5. Hidrosferin iqtisadi həyata təsirini izah edir, 2.1.7. İqtisadiyyatın inkişafında bioehtiyatların və alternativ enerji ehtiyatlarının rolunu qiymətləndirir. 3.1.2. Topladığı məlumatlar əsasında hesablamalar aparır, 3.2.3. Təsərrüfat sahələrinin səciyyəsinə verir, 3.2.4. Təsərrüfat sahələrinin yerləşməsinin əlaqə prinsiplərinin sxemlərini qurur; X sinifdə 1.2.2. Yer in hərəkətinin təbiətə olan təsirini riyazi üsullarla əsaslandırır, 1.3.2. Kartoqrafik təsvirlər zamanı yaranan təhriflərə aid hesablamalar aparır, 2.1.4. İqlim göstəricilərinə əsasən hesablamalar aparır, 2.1.6. Quru sularının xüsusiyyətlərinə dair hesablamalar aparır, 3.1.2. Əhalinin sıxlığını hesablayır, nəticələrini təqdim edir, 3.2.3. ETİ-nin təsərrüfatların ərazi və sahəvi strukturuna təsirini qiymətləndirir, 3.2.4. ETİ-nin təsərrüfat sahələrinə təsiri sxemini qurur; və XI sinifdə 1.2.2. Yer in hərəkətinin coğrafi nəticələrini iqtisadi cəhətdən qiymətləndirir, 2.1.1. Ərazilərin tektonik quruluşunun və təbii proseslərin ölkələrin iqtisadiyyatında rolunu izah edir, 2.1.2. Mineral ehtiyatların istifadəsinin proqnozlarına dair hesablamalar aparır, 2.1.5. Hidrosferdəki təbii sərvətləri iq-

tisadi və ekocoğrafi cəhətdən qiymətləndirir. 3.2.1. Beynəlxalq inteqrasiyanın ölkələrin siyasi həyatında rolunu qiymətləndirir, 3.2.3. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ölkələrin inkişafındakı roluna dair təqdimatlar edir, 3.2.4. İqtisadi göstəricilərə əsasən hesablamalar aparır, sxem və diaqramlar qurur.- alt standartları vasitəsilə reallaşdırıla bilər. Reallaşdırmanın mövzulara aid motivasiyalar, tədqiqatın aparılması, coğrafi izahedici mətnlər, biliklərin tətbiq edilməsi və öyrənilənlərin yoxlanılması mərhələsində həyata keçirilməsi mümkündür.

Coğrafiya fənninin tədrisində **tolerantlıq** dəyərlərinin reallaşdırılması şagirdlərdə müxtəlif mədəniyyətləri xarakterik cəhətlərinə görə fərqləndirməyə, milli, irqi, dini ayrı seçkiliyin yolverilməzliyini əsaslandırmağa imkan verir. Bu səriştələr VI sinifdə 3.2.2. Azərbaycanla həmsərhəd ölkələri kontur xəritədə qeyd edir; VII sinifdə 3.1.1. Əhalinin regionlar üzrə paylanmasını şərh edir, 3.1.2. Kontur xəritədə əhalinin sıx məskunlaşdığı əraziləri qeyd edir; VIII sinifdə 3.1.1. Əhalinin təbii və mexaniki hərəkətinin səbəblərini izah edir; IX sinifdə 3.1.1. Əhalinin artım dinamikasını ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqələndirir; X sinifdə- 3.1.1. Əhalinin təbii artımının yaratdığı problemləri təhlil edir; XI sinifdə 3.1.1. Əhalinin tərkibini təhlil edir, 3.1.2. Əhalinin tərkibinə aid sxemlər, diaqramlar hazırlayır alt standartların vasitəsilə dərsliklərdə reallaşdırıla bilər.

Estetik və fiziki mədəniyyət, ekoloji savadlılığı əhatə edən dəyər- şagirdlərdən təbiəti sevməyi və qlobal ətraf mühitin qorunmasının elmi əsaslarını bilmək səriştəsini tələb edir. Bu dəyər və səriştələrin reallaşdırılmasını kifayət qədər təmin edən alt standartlar mövcuddur. Onlar aşağıdakılardır: VI sinifdə 3.2.5. Ətraf mühitdə çirklənməyə məruz qalmış ərazilərin fotoalbomunu hazırlayır., VII sinifdə 3.2.5. Təbiətdən istifadə zamanı ekoloji gərginlik zonalarının nomenklaturasını (siyahısını) tərtib edir; VIII sinifdə 3.2.5. Ekoloji problemlərin insan həyatına təsirini izah edir; IX sinifdə 3.2.5. Ətraf mühitdə yaranmış ekoloji vəziyyəti qiymətləndirir; X sinifdə 3.2.5. Qlobal ekoloji problemlərin yaranmasında antropogen təsirin rolunu qiymətləndirir; XI sinifdə 3.2.5. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında ekoloji tarazlığın qorunmasını proqnozlaşdırır.

Standartlar Coğrafiya dərsliklərində reallaşdırılması mətn və məndən-kənar komponentlər vasitəsilə reallaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. AR- də ümumi təhsilin dövlət standartları
2. Coğrafiya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum). Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2012
3. Həsənov İ.O Rüstəmov, A.X., Babayeva N.Ə. Kurikulum, metodika, pedaqogika. TAİM, 2020
4. Veysova Z.A. Fəal (interaktiv) təlim kitabı.Müəllimlər üçün vəsait Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi UNİSEF

ВОЗМОЖНОСТИ ГЕОГРАФИИ В ФОРМИРОВАНИИ ЦЕННОСТЕЙ И НАВЫКОВ У УЧАЩИХСЯ

Н.СЕЙФУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются «Ценности и компетенции, формируемые у учащихся», предусмотренные государственными общеобразовательными стандартами Азербайджанской Республики. Определены и сгруппированы по классам подстандарты в учебной программе по географии в которых могут быть реализованы ценности и компетенции. В статье также рассматривается систематизация компонентов деятельности в стандартах содержания.

Ключевые слова: ценности и компетенции, гражданское мышление, подстандарт, креативность, толерантность, экологическое образование, культура общения, математическая и экономическая грамотность, эстетическая и физическая культура.

POSSIBILITIES OF GEOGRAPHY IN BUILDING VALUES AND SKILLS IN STUDENTS

N.S.SEIFULLAEVA

SUMMARY

The article analyzes the "Values and competencies formed in students", provided by the state general educational standards of the Republic of Azerbaijan. Substandards in the geography curriculum in which values and competencies can be realized are defined and grouped by grade. The article also discusses the systematization of the components of activities in the content standards.

Key words: values and competencies, civic thinking, substandard, creativity, tolerance, environmental education, communication culture, mathematical and economic literacy, aesthetic and physical culture.